

СКЕПТИЧАРИ

1. УВОД

Праву истину, оно што лежи изван нашег ума и нашег срца, ко познаје? Појава основана у природи људскога духа, скепса или сумња је страстан немир пред загонеткама света и живота, непрестана борба с тајном нашег последњег опредељења, вечита противречност између ума и осећања, ума и вере, научног сазнања и живота, логичког и биолошког, философијског и религијског, једном речју недостајање јаког и неоспорног упоришта у мраку живота. Скептичара, тј. мислилаца чија се сазнајна снага састоји у откривању слабости и заблуда, било је у свима временима, у Индији и Хелади, у Средњем и Новом веку, и увек ће их бити, јер непостојани ум људски ни на чему не може да се заустави, него се непрестано колеба и лута. У XVI-ом веку, на пример, Мишел де Монтењ (1533—1592) као скептичан дух био је противник сваког догматизма, како рационалистичког тако и телеолошког, и у скептицизму, до кога је дошао проучавањем људске прошлости, налазио „мек и пријатан јастук, и здрав, за добру главу“. — Има и скептицизма који је само теоријски, методичан или провизоран, какав је, на пример, скептицизам Р. Декарта (1596—1650), који је предузео да се ослободи свих варљивих мишљења која је он сматрао за истинита, и да као истинито не прихвати ништа што није јасно и разветно сазнао као такво, па да на тај начин свом духу сагради ново стално бораиште. — Из најновијег доба, на пример, спомињем радикалан скептицизам Фрица Маутнера, који у својим делима *Прилози критички језика* и *Философијски речник* покушава доказати да никако нема Философије, него да има само философа, и да је свака философија само борба за речи; оно што је сматрано за категорије мишљења само су категорије говорења, јер мишљење је само говорење, и зато што је језик веома нелогичан није могућно ни логично мишљење.

Хеленистичко-римски скептицизам (од *σκέπτομαι* = обазирем се, огледам се, просуђујем, двоумим) бавио се питањем да ли је сазнаја уопште могућа, да ли високе сврхе не превазилазе границе људске способности, и може ли се човек ослободити од свих варљивих мишљења да дође до постојаних и несумњивих истина. Он не значи непосредно порицање могућности сазнања, него тражење нечега позитивног што би заменило сумње. Кад се пажљивије

уђе у намере и задатке скептичара, види се да се они никада нису сасвим одрицали знања. Они су га само оквалификовали не као несумњиво знање него као знање вероватности. Али су били уверени да имају мерила помоћу којих би поуздано могли разликовати вероватно од невероватног. Аул Гелије их у својим *Айичким ноћима* овако карактерише: „Vetus autem quaestio et a multis scriptoribus Graecis tractata, an quid et quantum Pyrrhonios et Academicos philosophos intersit. Utrique enim *скептикоί*, *ефектикоί*, *апоррхетикоί* dicuntur, quoniam utrique nihil adfirmant nihilque comprehendendi putant“ (II 5, 2s, 6) = „а старо је питање и од многих хеленских писаца претресано да ли се у чему и у колико разликују Пироновци и Академици. Јер једни и други зову се *скептикоί* (= испитивачи), *ефектикоί* (= задржаваоци суда), *апоррхетикоί* (= сумњала), јер једни и други ништа не тврде и сматрају да се ништа не може схватити“.

Ако се и не може према природи ствари говорити о некој скептичкој „школи“ као организованом философијском раду у правом смислу, ипак се већ при крају IV-ог века јављају покушаји јачег систематисања скептичких мисли. То систематисање развило се у четири правца: 1. *Старија скејса* (Пирон, Тимон), 2. и 3. *Скејса Средње и Новеје академије* и 4. *Позна скејса* или, како је зове В. Брошар, *Дијалектички скептицизам*.

Као што се значај Епикурове школе оснива, пре свега, на њену космолошког рационализму, који је управљен против антропоморфистичког и анимистског мишљења песника, тако се и значај Скептичара оснива на њиховој критици категоричких тврђења и догматичких схватања, тј. оних који резултатима опажања или мишљења поклањају пуно поверење.

2. СТАРИЈИ СКЕПТИЦИЗАМ

а) Пирон

Први који је гносеолошки проблем обделавао на систематски начин и скепсу изграђивао као методу вођења живота био је Пирон из Елиде, син Плистархов, који је живео између год. 365-е и 275-е. Из његова живота зна се да је испрва био сликар, и Антигон из Кариста, у свом спису *О Пирону*, спомињао је да је у елидској гимназији видео његове *Зубљоноше* (D. L. IX 62). Кад је Александар, краљ македонски, пошао на Исток, Пирон се придружио свом пријатељу Анаксарху, Демокриту ученику, и с њиме заједно пратио Александрову војску и том приликом стигао у Индију, где се упознао са гимнософистима, индијским аскетима и философима, с којима је Александар имао много муке, јер су они домаће главаре који би прешли на његову страну ружили и слободна племена од њега одметали ((D. L. IX 61, Plut. *Alex.* 59, 64—65). Доцније се вратио у свој завичај, где је отворио школу,

која, како се чини, није била много посећивана, и којој је он био на челу све до своје смрти. За своју песму добио је од Александра десет хиљада златника, али је опет оскудно живео, јер тај новац зацело није више имао. У свом *Ойису Хелаге*, Паусанија спомиње Пиронову статуу у коркирској дворници и споменик на његову гробу у близини града, на месту које су звали Петра (VI 24, 5).

Пирон сам није написао ништа, него је учио усмено (D. L. prooem. 16; IX 102), а као главни подаци за његово учење служи оно што су о њему написали други писци. Као главни извор за његов живот и његово учење служи његов ученик Тимон и Диоген Лаертјанин (IX 61—108, 109—116).

Као скептичар Тимон надовезује на елејизам, софистичку скепсу и елијско-мегарску дијалектику¹). По Диогену, Пирон је учио „да ништа није ни лепо ни ружно, ни правично ни неправично; и једнако у свему важи став да ничега нема истинитог, и да се све што људи чине дешава само на основу претпоставке и навике, јер ниједна ствар није више оваква него ли онаква“ (D. L. IX 61). *Из теоријске сумње произлази, дакле, и иракијичка*, што показује и ово место: „Ако нешто има што би по себи добро било или зло, онда биа оно и за све морало бити добро или зло, као што је снег за све хладан. Али не постоји никакво добро ни зло што би за све било такво; према томе, нема ничега што би по себи добро било или зло. Јер или све што неко усваја треба обележити као добро или не све; а све обележити као добро није умесно, јер једно исто један сматра за добро, на пример Епикур задовољство, а други за зло, на пример Антистен. Из тога би следовало да је једно те те исто и добро и зло. Али ако не узмемо за добро све што неко сматра за такво, онда морамо разликовати мишљења и према томе одабирати, а то поред једнаке јачине разлога није могуће. Према томе, добро по себи не може се сазнати“ (D. L. IX 101).

Пирон је, дакле, сматрао да су ствари нашем сазнању неприступачне или недокучиве (*ἀκατάληπτα*), и због те *несазнајљивости* (*ἀκαταληψία*) наш је задатак да се уздржавамо од исказивања свакога суда, јер у суду није ништа истинито. Ово *уздржавање* (*ἐποχή*, D. L. prooem. 16; assensionis retentio, као што каже Кикерон) треба да показујемо и у свом оцењивању ствари и у свом *иракијичком држању према њима*, јер ко тако поступи неће се разочарати. Уздржавање од изрицања суда потребно је и зато што оно доноси *духовну неузбудљивост*, тј. унутрашње спокојство (*ἀταραξία*), без којег нема правога задовољства ни пуне среће, и које с уздржавањем иде као сенка (D. L. IX 105). Мудрацу не доликује ни да добро хвали ни зло да куди, јер се не зна поуздано да ли је добро заиста добро или зло заиста зло, него према свему треба бити *равнодушан*²).

¹) F. Conrad *Die Quellen der älteren pyrrhonischen Skepsis*, Königsberg 1913 Diss.

²) Литература о Пирону: Ch. Waddington *Pyrrhon et le Pyrrhonisme* у књизи *La philos. anc. et la crit. hist.* Paris 1904, 260—340; V. Brochard *Pyrrhon et le scepti-*

Као непосредни ученици Пиронови спомињу се *Наусифан* из Теја, демокритовац, који ће доцније бити учитељ Епикуров, *Филон* из Атине, *Хекатеј* из Абдере, а нарочито *Тимон* из Флијунта.

б) Тимон

Тимон, син Тимархов, родио се око год. 320-е. Најпре је био хорски играч, а кад му је тај посао омрзнуо, отишао је у Мегару и ту слушао Стилпона. Потом се вратио у завичај, Флијунт у Флијасији, у североисточном Пелопонесу, где се и оженио, и отуда је са женом кренуо у Елиду да слуша Пирона. Због оскудног живота преселио се у Халкедон, где је предавао Философију, прочуо се и поправио своје имовно стање, па се отуда преселио у Атину, где је провео остатак свога живота и умро око 230-е год., пошто је навршио деведесет година. Као песник и писац Тимон је био веома плодан: поред осталог саставио је *Рујалице* у три књиге, у којима је, пародишући Хомера и Хесиода, у облику горке сатиричне поезије, која потсећа на сродне киничке списе, као скептичар исмеђавао све хеленске догматичаре, осим Ксенофана, јер су последње две књиге написане у облику разговора у коме се Тимон појављује као учесник заједно са Ксенофаном: он о свему тражи обавештења од Ксенофана, а овај му даје опширан одговор, и то у II-ој књизи о старијим, а у трећој о познијим философима. Мада се у *Рујалицама* потсмевао и Аркесилају, једном од главних претставника Средње академије (фрг. 31—35 Diels), опет му је, после његове смрти поставио достојан споменик у свом спису *Даћа за сјомен Аркесилају*.

Одломци из Тимонових списа налазе се у овим зборницима: С. Wachsmuth *Corpusculum poeseos epicae Graecae ludibundae*, II Lipsiae 1885; Н. Diels *Poetarum philosophorum fragmenta*, Berolini 1901, 182 ss.

Према извештају перипатетичара Аристокла (у Euseb. *Praep. evang.* XIV 18) Тимон је учење старих скептичара овако укратко изложио: „Тимон изјављује да онај ко жели да буде срећан мора обраћати пажњу на ово троје: прво, какве су ствари; друго, како треба да се према њима понашамо; и, напоследку, шта произлази из тога понашања. Што се тиче ствари, он их, као што гласе подаци, на обе стране сматра као нерешљиве, неодмерљиве и неочењиве. Према томе, ни наша опажања а ни наша мишљења не треба узимати ни за истинита ни за лажна. Зато им се никако не сме веровати, него се треба уздржавати од свакога мишљења, од сваке наклоности и од сваке одлуке, те изјављивати: то исто толико постоји колико не постоји, или то нити постоји нити не постоји. Ко се тако понаша, учи Тимон, њему у део пада најпре *уздржавање од свакога тврђења* (*ἀφραξία*) и потом *неузбудљивост душе*“ (*ἀταραξία*).

Као Тимонови ученици спомињу се Диоскорид с Кипра, Николох с Рода, Еуфранор из Селеукије и Праил из Троаде. Еуфраноров ученик био је Еубул из Александрије, чији је ученик Птолемеј, а овога ученици Сарпедон и Хераклид. Чини се да се с Пироном и с његовим непосредним ученицима пиронска скепса угасила, тако да се може веровати Кикероновој тврђењу да је она као неплодна *iam diu fracta et exstincta* (*De orat.* III 17, 62). Хераклидов ученик био је Енесидем, о коме ће доцније бити речи³).

3. СКЕПТИЧАРИ СРЕДЊЕ И НОВИЈЕ АКАДЕМИЈЕ

а) Аркесилај

Мислилац коме скепса није била циљ него углавном борбено средство против стоичкога догматизма и гносеолошких слабости других школа био је Аркесилај, који је, ослањајући се на скептичке елементе у Сократовој и Платоновој философији, критичко-скептички правац увео у Академију.

Он је рођен око 315-е год. у Питани у Еолиди. Испрва је слушао Теофраста, затим прешао у Академију (*Acad. philos. Ind. Herc. p. 55 ss. Mehl.*), где је слушао Крантора, Полемона и Кратета, а од год. 265-е па све до своје смрти, год. 240-е, био је он управник школе. Као Мегарска, Еретријска, Киренска и Стоичка школа, и скептички правац није се настанио у Атини нити је у њој имао својих присталица. У томе периоду Атина је због неузнемириване слободе мишљења била баш погодно место као боравиште присталица различитих философијских школа.

Аркесилај је упорно полемисао — и у томе се састоји његов историјски значај — против догматизма философијских школа, нарочито против Зенона (Сic. *Acad. post.* I 12, 44), одбацујући учење о мерило истине, које су Стоичари налазили у каталептичкој претстави, тј. појму који је због своје потпуности или јасноће несумњиво истинит, и доказујући да се „не налази никаква таква претстава која не би постала варљива, и да варљиве претставе могу имати исто толику јасност и уверљивост колику имају и истините“⁴). Он је обновио Пироново тврђење да се морамо клонити сваке теорије и ограничити се на живот и практично делање, а што се тиче осталих питања, и он је усвојио начело уздржавања од свога суда и први увео расправљање и *in utramque partem* и тиме дао одлично средство за дијалектичко школовање (Сic. *De orat.* III 18, 67).

³) Литература: С. Wachsmuth *De Timone Phliasio ceterisque sillographis*, Lips. 1859, поново обрађено у зборнику *Corpusculum poeseos ep. Gr. ludib.* II; А. Ludwich *De quibusdam Timonis Phlias. fragm.*, Königsberg 1903; G. Voghera *Tim. di Fliunte e la poesia sillografica*, Padova 1904; M. Fabro *Timone di Fliunte*, Diss. Univ. di Genova 1935 (dactyl.).

⁴) Ch. Huit *Polémique d'A. contre les Stoïciens*, L'instruct. publ. 14 (1885), 414—416, 430—432, 448—450.

Мотив за свој скептицизам Аркесилај је могао добити и од Скептичара⁵⁾, али он се не држи начела сумње само ради сумње, него пориче постојање поузданих мерила истине и указује на разумно одмеравање (εὐλογον) као норму за практично понашање, а ова норма је довољна за разликовање и вршење избора између онога што треба и онога што не треба делати, а тиме довољна и за постизање блаженства у душевном спокојству. Као правилна може се сматрати она радња, која се по своме извршењу може бранити dobrим разлозима“ (S. Emp. Adv. math. VII 158).

Аркесилајев агностицизам Стоичари су побијали тврђењем да радикално порицање могућности сваког знања поништава свако морално делање. На то је Аркесилај одговарао да већ човекова жудња сама води делању, без неког унутрашњег одобравања или саглашавања. Уосталом, он противницима чини значајан уступак својим учењем о еулогону, тј. добром разлогу као начелу практичног живота. Разумно одмеравање, дакле, или добри разлози, према практичном животу играју овде улогу мерила.

Аркесилаја као управник школе наследио је Лакид из Кирене, овога Телекле и Еуандар, оба из Фокеје, Еуандра Хегесин, а овога Карнеад (D. L. IV 60).

б) Карнеад

Најугледнији претставник критичко-скептичкога правца у Академији био је *Карнеад* из Кирене, Епикомов или Филокомов син, који се зато зове оснивач Треће или Новије академије. Родио се око год. 129/8, а умро око 214/3. Својом оштроумношћу, образованошћу и беседничком обдареношћу стекао је веома велику славу и вршио веома јак утицај, тако да су ретори остављали своје школе и долазили у Академију да га слушају. Истичући његову беседничку вештину, Кикерон га зове *hominem omnium in dicendo, ut ferebant, acerrimum et copiosissimum* (Cic. *De orat.* I 11, 45).

Осим писама Аријарату, кападокијском краљевићу, сам Карнеад — у складу са својим скептичким схватањима — није оставио никаквих списа, а његово учење забележили су његови ученици. Међу њима су се истицали *Клитомах* из Картагине, уствари Хаздрубал, који је био толико плодан да је написао више од четири стотине списа (D. L. IV 67), *Зенон* из Александрије и *Хајнон* из Гарса (*Ind. Herc. col.* 22,37 р. 83—84 Мекл.). Клитомах је био главни извор за познавање Карнеадова учења. Градиво на основу којег се оно може реконструисати дали су Кикерон, Филон, Филодем, Плутарх, Секст Емпиричар и други.

Год. 156/5 Карнеад је био на челу Академије. Те године он и с њиме перипатетичар Критолај из Фаселиде у Ликији и стоичар Диоген из Бабилона (resp. Селеукије), учитељ Антипатров,

⁵⁾ G. Paleikat *Die Quellen der akademischen Skepsis*, Königsberg 1916 Diss.

дошли су као атински изасланици у Рим да испослују опроштење глобе од пет стотина таланата која је Атињанима ударена због пљачкања Оропа (Gell. *N. A.* VI 14, 9). Како се дипломатско претресање отегло, они су отворили прве философијске курсеве, о којима је говорио цео Рим, и први пут упознали Римљане са хеленском философијском мишљу. На њихова предавања нарочито је хитала римска омладина, и тиме је припремљено земљиште за јачи и дубљи утицај хеленске философије. Од тројице тих философа нарочито је духовити Карнеад у млађем нараштају оставио дубок утисак својом речитошћу, слободоумношћу и оштрином своје дијалектике (Cic. *De orat.* II 157 ss. *Ad Att.* XII 23,2, Gell. *N. A.* VI 14,8 ss). У два дана он је, по обичају академика, веома речито претресао појам праведности, и то први дан доказивао да би Римљани, ако желе у својој политици да правично поступају, морали све што су освојили предати пређашњим поседницима и вратити се својим колибама, а сутрадан с једнаком оштром и смелом логиком излагао да они — по учењу о праву јачега — с правом у рукама држе своју власт, дакле расправљао ин *utramque partem*. У томе логичко-реторском пеливанству озбиљни Римљани, нарочито стари Катон, видели су велику опасност за важеће моралних начела на којима се оснивала и развијала Римска република (Cic. *De rep.* II 6,9, Plut. *Cato maj.* 22). Сматрајући да ће омладина, у својој жудњи за науком, радије тражити славу у томе да лепо говори него ли да добро дела, он је прегао да се њихов дипломатски посао брзо сврши, а сенат да донесе одлуку, по којој су атински посланици морали оставити Рим.

Осам година пре смрти предао је управништво Академије *Карнеаду Млађем*, Полемархову сину, око год. 137-е (*Ind. Herc.* col. 25, 36 p. Mehl.), али је овај убрзо умро, а наследио га је *Крашени* из Тарса, а овога већ споменути *Клишмах*.

Свом тежином, снагом и оштрином своје дијалектике Карнеад је устајао не само против епикуровског него и против стоичког догматизма, нарочито оног у облику какав му је дао Хрисип, тако да је сам изјавио: „Да није било Хрисипа, не би ни мене било“ (D. L. IV 62). Проширујући стоичке доказе Аркесилајеве, он је тврдио да је све варљиво, и чула, и претставе, и разум, и да нема *мерила истине*, јер се лажне претставе не могу разликовати од истинитих (S. Emp. *Adv. math.* VII 159).

Као Кант што је у XVIII-ом веку античке доказе за егзистенцију огласио за недовољне и тиме за своје савременике постао „*Alleszermalmer*“, тако је Карнеад смелом и оштром критиком побијао стоичку теологију, и то најпре њене догматичке доказе за постојање бога: „Који тврде да има богова покушавају да то докажу на четири начина. Први доказ следује из сагласности свих људи, други из сврховито уређеног свемира, трећи из бесмислених последица које произлазе из порицања божанства, четврти и последњи из отклањања супротних учења.“ За Карнеада је први доказ недовољан, јер несумњиво има дивљих племена која о бого-

вима ништа не знају. А код просвећених народа има општепознатих атеиста, као што су Дијагора, Теодор и Протагора. Није, дакле, истина да сви људи верују у бога (Sext. Emp. *Adv. math.* IX 60, Cic. *De nat. d.* I 23, 63 s). Против другог доказа Карнеад је истицао ову замерку: „Ти би морао казати зашто је бог, који ипак све чини ради нас — јер то је ваше схватање — створио такво мноштво гуја и змија, и зашто је земљом и морем излио толико опасних ствари. Ви поричете да се све то могло створити тако фино и тачно без божје умешности, и ви тиме узвишеност божју сводите на савршенство пчела и мрави, тако да би међу боговима морало бити и некаквих Мирмекида, који праве минијатурне радове“ (Cic. *Acad. pr.* II 38, 120). Једнаком оштрином побија Карнеад и *антиројоморфни полиитеизам*: „Ако је Див бог, онда ће и његов брат Посидон бити бог; ако је Посидон, онда је и Ахелој; ако је Ахелој, онда је и Нил; ако је Нил, онда је и свака река; ако је свака река, онда су богови и потоци; ако су потоци, онда су и слапови. Али потоци никако нису богови, према томе није бог ни Див“ (*Adv. math.* IX 182—183).

Карнеад једнако побија и стоичко телеолошко схватање света и фатализам и сваку врсту мантике. Као што је Кант као општи резултат трансценденталне дијалектике поставио тезу да су синтетичко-априорни судови у Метафизици немогући, тј. да је и Метафизика као наука о трансцендентним објектима немогућа, тако је и Карнеад као општи резултат скептичке дијалектике изнео тврђење да је поуздано сазнање немогуће, и да нам преостаје само *вероватности* (ἐμφασις, πιθανότης) као замена теоријске поузданости.

Карнеад разликује *три главна степена вероватности* различних претстава⁶). На првом су степену претставе просто вероватне, тј. тако јасне да не остављају никаква разлога за сумњу, на другом су вероватне и неоспорене, тј. различне претставе које се међу собом подударају, на трећем и највишем степену находе се вероватне, неоспорене и свестрано испитане. Између тих степена има, разуме се, и разноврсних прелазних степена (S. Emp. *Pyrrh. hyp.* I 227). У постављању теорије вероватности лежи позитивна страна Карнеадове сумње.

Као његови претходници, и Карнеад свој *теоријски скептицизам проширује и на Етику*. Овај неумитни дијалектичар побијао је и појмове права (правде) и морала. Право и праведност имају релативно и условно обележје; њих утврђују људи, руковођени својим интересима и успесима; они се мењају, јер су одражај климатско-телурских, антропогеографских и друштвено-привредних прилика. То исто важи и за појмове добра и зла. Нема апсолутног добра ни апсолутног зла. Јер кад би ствар доиста тако стајала, онда би свима људима једна те иста радња морала бити добра и праведна, морално-негативна и срамотна. Али да тако ствар не

⁶) A. Geffers *De Arc. successoribus*, Gött. 1845 Pr.

не стоји, то већ показује упоредна етнологија. Тако је скептичар из Кирене за практичку оријентацију у животу, коме је сврха чистота у речима и делима (Мах. Туг. *Diss.* 29, р. 349, 8 Ноб.), допуштао *иробабилитетску* *ејш*ку с њеним различним степенима вероватности према одређеним мерилима.

Јачина Карнеадове дијалектике највише се огледа у његовој *систематској* *негацији* *не само стоичкој* *нећо* и *свакој* *философијској* *догматизма*. Међутим, Карнеад је, ипак, узимао у обзир неотклоњиве захтеве практичког живота, напустио апсолутно уздржавање од суда и својим учењем о вероватности релативно сузио своје скептичко схватање. Тиме је постигнуто двоје: 1) у претставника догматизма изазвано је извесно умекшавање догматичке тврдоће а у скептичара постављање теоријских погледа, иако само у облику вероватних судова; 2) учињен је корак према етичком позитивизму и обележен правац у коме ће се развијати претставници Новије академије, оснивач еклектичког догматизма, Филон из Ларисе (живео од год. 180-е до 80-е), Клитомахов ученик и наследник, и *Антиох* из Аскалона, ученик и наследник Филонов. Једног и другог слушао је Кикерон, који је и сам прошао кроз скептичку школу, и који утицај скептичких аргумената на духове овако илуструје: „*Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam hanc ab Arcesila et Carneade recentem exoremus, ut sileat, nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edit ruinas; quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo*“ (*De legibus* I 13, 39)⁷⁾.

4. ПОЗНИ СКЕПТИЦИЗАМ

а) Енесидем

Против различних недоследности у Академији после Карнеада устао је позни скептицизам, коме су на челу били претставници Емпириске лекарске школе: Енесидем из Кноса на Крети, Агрипа и Секст Емпиричар.

Енесидем је живео у I-ом веку с. е. и учио у Александрији. Незадовољан академијском теоријом вероватности и њеном применом у практичкој и теоријској области, он је скепсу свео на њен првобитни радикални облик и тиме основао *неоипиронску скептичку школу*, која је била веома значајна за даљи развитак античке философије на Истоку. Само по наслову познат нам је његов главни спис *Пироноби јовори* у осам књига, посвећен Л. Туберону, угледном римском грађанину, а главне мисли његова учења изнео је Секст Емпиричар (*Pyrrh. h.* I 37 ss), Диоген Лаерћанин (IX 79 ss)

⁷⁾ Вид. Н. Mutschmann *Die Stufe der Wahrscheinlichkeit bei Karn.* Rhein. Mus. 66 (1911), 190 ss; В. Detmer *Karn. und Hume, ihre Wahrscheinlichkeitstheorie*, Berlin 1910 Diss.

и Фотије у кратком изводу у својој *Библиотеци* (Bibl. cod. 212). У изграђивању скептичких принципа Енесидем је био много уметнији него ли његови старији претходници. Он је прави дијалектичар скептицизма, јер је све *скептичке начине за оснивање сумње* (τρόποι) систематски приказао.

Тих начина или тропа, који се обележавају и као λόγοι, има *гесет*. То су:

1) Различност живих бића уопште, због које она имају и различне начине сазнавања. Соколови, на пример, имају најоштрије очи, а пси најоштрији њух.

2) Различност људи, због које немају сви исте сазнајне способности. Телесне и духовне разлике међу људима и овде намећу уздржавање од исказивања судова о природи ствари.

3) Различно уређење чулних органа у једног те истог човека те отуда и различна сведочанства о једном те истом предмету. Слика, на пример, у чулу вида оставља утисак испупчења и удубљења, али ствар не стоји тако и са чулом пипања, јер се њему слика чини равна и глатка.

4) Различна стања у којима се налази једно те исто лице: здравље, болест, будно стање, радост, жалост, храброст, страх, узраст, године живота итд.; једни те исти предмети различно се опажају, што зависи од тога да ли се опажају у сну или на јави, у детињству или у дечаштву, у кретању или мировању итд.

5) Различност положаја, растојања и места онога који исказује свој суд; иста кула посматрана из даљине чини се мала, из близине велика, исто весло у води преломљено, а у ваздуху право: исто тело у води лакше, а у ваздуху теже.

6) Помешаност предмета с различним страним елементима; ниједан предмет не појављује се у својој чистоти него у вези с ваздухом, светлошћу, хладноћом, топлотом итд.; предмети који треба да се посматрају никад нису одвојени, него увек помешани с другим стварима, тако да се у најбољем случају суд може доносити о мешавини, а никако о самим предметима у њихову чистом облику. Порфира, на пример, има једну боју на сунчаној светлости, другу на месечини, а трећу при светлости жишка.

7) Различност квантитетских и квалитетских односа; на особине ствари утиче величина, разлика у температури, промене у бојама и брзини, и зато се о стварима не може изрицати какве су по себи: зрна песка, на пример, кад се посматрају сама за себе, чине се груба, а кад гомила песка клизи преко руке, она изавива утисак мекоће.

8) Релативност (свих појава и опажања); на то утичу растојања и различан положај и просторни односи; по томе тропу оно што се уствари сматра за велико појављује се као малено, на пример сунце због своје удаљености.

9) Учестало и ретко појављивање; сунце, на пример, које стално посматрамо изазива много мањи утисак него ли звезда репатица која се ретко појављује; „и потрес не узнемирује на једнак

начин оне који га први пут доживљују и они који су се на њега навикли. Колико се човек диви мору кад га први пут види!“ (S. Emp. *Pyrrh. h.* I 142).

10) Различност у васпитању, навикама, обичајима, митским претставама, философијским схватањима итд.; ничега нема што би важило за све.

У својој класификацији скептичарских тропа Секст Емпиричар је прва четири тропа ујединио као тропе који у доношењу доказа за оснивање сумње полазе од лица које исказује суд. Седми и осми ујединио је као тропе који полазе од предмета о коме се изриче суд. Пети и шести, осми и девети ујединио је као тропе који полазе и од субјекта и од објекта.

Од осталих философа Енесидем се нарочито интересовао за Хераклита; скептичку методу он је обележио „као скептички пут који води Хераклитовој философији“ (S. Emp. *Pyrrh. h.* I 210), тј. Хераклитову дијалектичком схватању свега развитка, учењу о току свих ствари, о метаморфосама ватре, о релативности свих судова и осећања, о прелажењу сваке ствари у њену супротност (S. Emp. *Adv. math.* VII 349, VIII 8, IX 337, X 38, 216, 233). Хераклитову тврђењу да постоји супротно треба — изводи Енесидем — да претходи скептичко тврђење да се супротно у односу на једну те исту ствар појављује (*φαίνεσθαι*) као такво (S. Emp. *Pyrrh. h.* I 210). Скептичке претпоставке нису, дакле, друго него услов хераклитизма.

Према томе, и ова скепса је само правац мишљења, није никакво учење, јер се не може поуздано одредити шта је добро и зло, и зато нема морала као учења како треба живети. И Енесидемова је скепса само *υγιεινὴ συμβουλή* за *ἄραβιλλαν* *ζωοῦ* (*ἀγωγή*). Као норма за практичко држање не остаје друго него оријентација с једне стране према домаћим обичајима, навикама, према искуством стеченим правалима, према закону и научним резултатима, а с друге стране према објективним опажањима, мислима и нужним нагонима наше природе.⁸⁾

б) Агрипа

Αἰρίππια, скептичар о коме се не зна поуздано кад је живео, Енесидемових десет тропа делом је упростио, а делом употпунио овим тропима (D. L. IX 88—89; S. Emp. *Pyrrh. h.* I 164—177):

1) противречностима у обичном животу и сваком питању које философи претресају;

⁸⁾ Литература: С. Gourand *De Carn. Academici vita et placitis*, Paris 1848 Thèse; С. Vick *Quaestiones Carneadeae*, Rost 1901 Diss.; С. J. Grysar *Die Akademiker Phil. und Ant.*, Köln 1849 Pr.; F. Picavet *Le phénoménisme et le probabilisme dans l'école plat.*, *Carnéade*, Rev. philos. de la France etc. 23 (1887), 378—399, 498—513; R. Hoyer *De Ant. Ascal.*, Bonn 1883 Diss.; С. Martha *Le philos. Carnéade à Rome*, Rev. de deux mondes 48 (1878), 71—104; L. Credaro *Lo scetticismo degli Academici*, 2 voll., Milano 1889—93.

2) иђењем у бесконачност (*regressus in infinitum*), које настаје кад оно што се наводи као доказ претресане ствари изискује други доказ, а овај изискује трећи, а овај четврти, и тако у бесконачност;

3) релативношћу свих претстава, због које се предмет о коме се изриче суд појављује овакав или онакав, што зависи с једне стране од онога који суди, а с друге од односа разматраног предмета према другим предметима;

4) усвајањем недоказаних претпоставака, тј. премиса које се прихватају без икаквих доказа кад покушаји доказивања воде у бесконачне низове;

5) међусобним доказивањем (*circulus in demonstrando*) које настаје кад оно што треба да служи као доказно средство за испитивану ствар изискује потврду која зависи баш од те ствари.

в) Секст Емпиричар

О животу и времену *Секстиа*, који је као припадник Емпиријске лекарске школе и добио надимак *Емпиричар*, мало се зна, осим онога што о њему наводи Диоген Лаерћанин да је он један од последњих скептичара, ученик скептичара Херодота из Тарса и учитељ Сатурнинов. Према томе, живео је неко време пре Диогена, а како га Гален спомиње као знатна претставника поменуте школе⁹⁾ (Ps. Galen. t. XIV 683 K.), а Хиполит се њиме служи у спису *Побијање свих јереси (Refutatio omnium haeresium, Diels Doxogr. 145)*, живео је најдоцније на крају II-ог века.

И Секст је написао *Пиронске основе*, у којима је, у основним цртама, изложио богатом емпиријском грађом проширено и логичким апаратом утврђено скептичко учење. Поред овога написао је још два списа: 1) *Против догматичара* у пет књига, у којима побија логичаре (у две књиге), физичаре (у две књиге) и етичаре (у једној књизи), и 2) *Против математичара* у шест књига, спис уперен против граматичара, ретора и учитеља наука које су већ од Платонова времена чиниле *quadrivium*: Геометрију, Аритметику, Астрономију и Музику. Оба последња списа обично се наводе под заједничким насловом *Adversus mathematicos*. Сва три списа дају нам најбоља обавештења не само о скептичком учењу, уколико се у оквиру скептицизма може говорити о развијеном

⁹⁾ Литература: E. Saisset *Le scepticisme d'Énésidème, Pascal, Kant*, Paris 1867; K. Goebel *Die Begründung d. Skepsis d. Aenes. durch zehn Tropen*, Bielefeld 1880 Pd.; P. Natorp *Forschungen zur Gesch. des Erkenntnisprobl. im Altertum*, Berlin 1884, 63—126, 256—285; E. Pappenheim *Der angebl. Heraklitismus des Skeptikers Aenes.*, Berlin 1889; S. Sepp Op. cit., 60—63, 133—141; Ch. Waddington *Le scepticisme après Pyrrhon. La nouvelle académie. Énésidème et les nouveaux Pyrrhoniens*, у књизи *La philos. anc. et la critique histor.*, Paris 1904, 356—379; H. Krüger *Zur Philosophie des Aenesidemus v. K. Ein strukturpsychologischer Versuch*, Arch. f. d. gesamte Psych. 48, 1—2 (1924), 147—173; G. C. Braga *L'eracitismo di Enesidemo*, Riv. di Filos. 1931, 33—47.

учењу, него су и веома важни као извор за догматичка учења која Скептичари побијају.

Критичко издање Секстових списа: *Sexti Empirici opera*, vol. I: Πυρρωνείων ὑποτιπώσεων libros tres continens, recensuit H. Mutschmann, Lipsiae 1902, vol. II: *Adversus dogmaticos libros quinque (Adv. math. VII—XI)* continens, rec. H. Mutschmann, Lipsiae 1914, vol. III: *Adversus mathematicos libros I—VI* continens, ed. J. Mau, Indices ad vol. I—III adiec. K. Janaček, Bibl. Teubn., Lipsiae 1954.

И за овога философа као претставника емпиријског скептицизма или скептичког емпиризма највиша сврха је етичка: *досίτηζανε духовної сίκοјсѣба које се йосίтиже сумњом*, јер се уздржавањем од суда дух ослобођава заблуда које доносе пометњу, неред и немир. У пуној мери Секст је изградио позитивизам до кога је довела скепса у Енесидемовој школи, и који је положај и рад човеков управио на оно што животу може да користи и да га унапређује. И он сматра да за човеково сналажење у животу као најбољи пут служи *сисίематјска сумња у мојућности не само сазнања уојшше нејо и сазнања добра и зла йосебице* и уздржавање од сваког позитивног исказа као консеквенције те сумње. Зато он у почетку истиче: „Ни о чему што говоримо нисмо тврдо уверени као да је доиста онако како кажемо, него према оном што нам се сада чини (*κατὰ τὸ ὕβ φαλόμενον*) говоримо о свему извешћујући“ (*Pyrrh. h. I 1,4*). Он сумњу дефинише као „способност која оно што се појављује и оно о чему се мисли ставља у супротност, а од ове преко једнаке вредности у стварима и говорима који су једно другом опречни долазимо најпре до уздржавања, а после тога до духовне непомућености . . . А једнаком вредношћу зовемо једнакост у вероватности и невероватности, тако да ниједан од говора који се међусобно боре није вероватнији према другоме. А уздржавање је станка у размишљању којом нити што поричемо нити што тврдимо. А непомућеност је *неомешаносі и безβεітшица у души* (*Pyrrh. h. I 8, 10*). Одбацујући философеме догматичара, тј. оних који никако не сумњају у тачност својих сазнања, него тврдо верују у истинитост својих учења и тврде да скепса начелно онемогуђује сваки живот и свако делање, Секст истиче да осим трансцендентног још има појава о којима скептичар никако не мисли да их треба порицати као такве, него се према њима као нормама управља у своје делању. То су *йогмиривање йрпродних йоітреба, закони, обичаји и учења наука* (*Pyrrh. h. I 23 s*), од којих су најдрагоценије Медицина и Философија.

Свој скептицизам Секст не примењује само на теоријску област људскога рада него и на практичку. Да се види начин Секстових аргумената, доносим у преводу десети начин којим он образлаже уздржавање у етичким процењивањима.

„А постављамо сваку од ових врста (тј. начин живота, обичај, закон, митско веровање и догматичку мисао) час према самој себи, час према другима, на пример *обичај йрема обичају*: неки Етиопљани знаковима обележавају своју децу, а ми не; Персијанци

сматрају да доликује ношење шарене и дуге хаљине, а ми да не доликује; Индијци јавно врше обљубу жена, а већина других народа сматра то за срамотно.

А закон њема закону постављамо овако: ко се у Римљана одрече очева имања не плаћа његових дугова, а у Рођана плаћа; у Тауриђана у Скитији био је закон по коме су странци жртвовани Артемиди, а у нас је забрањено да се човек убија на свештену месту.

Један начин живоћа њошћивсћављамо друћом начину, кад Диогенов живот противстављамо животу Аристипову, или лаконски италском.

Мишско веровање њошћивсћављамо мишском веровању, кад истичемо да Дива једном зовемо оцем богова и људи, а други пут Океана, говорећи:

„Океан, родитељ богова свћх и Тетија мајка.“

Доћимаччка мишљења њосћављамо у међусобну сућројносћ, кад кажемо да једни изјављују да постоји само једна стихија, а други да их има неизмерно много, једни да је душа смртна, а други да је бесмртна, једни да су све ствари у људи распоређене промислом, а други без промисла.

Обичај њошћивсћављамо друћима, на пример *закону* кад кажемо да је у Персијанаца у обичају облежавање мушкараца, а у Римљана је мужеложништво законом забрањено; у нас је прељуба забрањена, а у Масагета је то обичајем постало равнодушна ствар, како то извешћује Еудоксо са Книда у првој књизи *Пућојиса*: у нас је забрањено спаривати се с матерама, а у Персијанаца је обичај да се највише тако жене; и у Египћана узимају сестре за жене, што је забрањено у нас.

Начин живоћа њошћивсћавља се обичају кад људи врше обљубу у скровитости, а Кратет је то са Хипархијом чинио јавно; и Диоген је обилазио откривених рамена, а ми како смо навикли.

Мишском веровању њошћивсћављамо обичај, кад истичемо да је Крон прождирао своју децу, а у нас је обичај старати се за децу. И у нас је обичај поштовати богове као добре и без зла, а песници их приказују како једни друге рањавају и мрзе.

Доћимаччком њврђењу њошћивсћављамо обичај: кад је у нас обичај да од богова молимо добра, а Епикур тврди да се божанство не осврће на нас; и кад Аристип сматра да је свеједно обуче ли неко женско рухо, ми сматрамо да је то срамотно . . .

Многи и други примери могу се наћи за ове међусобне супротности, али ће и то бити довољно да се у том мноштву види супротност. Каква је која ствар по природи, не можемо рећи, него само како се чини према одређеном начину живота или одређеном закону или одређеном обичају, и тако све остало. И зато је нужно да се уздржавамо од исказа о природи спољашњих ствари“ (*Pyrh. h. I 148—155, 163*).

Многе од оваквих докумената познавали су већ Софисти, али се емпиријски скептичар служи много већим искуственим материјалом за осветљавање и поткрепљивање својих разлагања. У

практичком држању које произлази из сасвим нових схватања научне и философијске делатности Секст је налазио разлику између скепсе своје школе и скепсе Средње и Новије академије, која је у начину вероватности налазила мерило, мада још слабо, за позитивну одлуку (*Pyrrh. h. I 226; Adv. math. VII 435 s.*). Осим тога, постоји *радикална разлика и у етичком схватању*, јер само скептичари као најпоузданији, и чак једини, пут који води блаженству налазе у духовном спокојству и метриопатији, тј. одржавању мере у афектима (*Pyrrh. h. I 12, 25 ss, Adv. math. XI 110 s*)¹⁰).

5. ОСВРТ

Скептицизма у хеленској историји било је и у ранијим временима: после слома атинске државе скептички правац појавио се у Софистици. Али тада је хеленски дух још имао довољно снаге да изнедри Сократа као савлађивача софистичке сумње, и Платон и Аристотел на скептички и критички очишћеном земљишту могли су изградити своје крупне системе. Али у време хеленистичких и хеленистичко-римских скептичара било је друкчије. Њихов скептицизам је знак слабости и растурања хеленске духовне снаге и њеног стваралаштва, а као потврда за то служи *тежња за миром, спокојством и тишином*.

Сумња је мати Философије, јер кад човек ни у шта не верује и у све сумња, онда почиње философирати, јер не жели да прекине тражење истине, него својим спречавањем пренаглог суђења и својим скептичким испитивањем хоће тек да заснује поменуто тражење. Не прихватајући ниједно тврђење као апсолутно истинито, скептицизам постаје извориште свега умовања без предсуда и обмана. Истичући слабости и противречности у судовима он то ипак чини на основу неких одређених мерила. Јер већ сплет таквих мерила по себи претставља извештан систем знања који се само за мало разликује од система догматичара. Могао би се навести цео низ тврђења која би могли прихватити како скептичари тако и догматичари. Као догматичар што се, чим стекне своје несумњиво знање, смирује и тврди да је постигао своју највишу, еудемонистичку, сврху, јер је спокојство највиши циљ разумна човека уопште и философа посебице, тако и скептичар поступа са својим судовима о вероватности, којима се он не разликује много од догматизма с његовим стаменим и тврдим уверењима.

Тежња за духовним спокојством, у коме су Скептичари налазили сврху живота одаје равнодушност према себи и другоме, према државној организацији, политичком животу и развоју друштвено-привредних односа. У њихову учењу и Маркс истиче прте опадања, изметања некадашње енергије и снаге античке

¹⁰) О Емпиријској лекарској школи вид. M. Wellman *RE V*, 25 16 ss, i K. Deichgräber *Die griech. Empirikerschule*, Berlin 1930.

философијске мисли. Мада скептичар — каже Маркс — „плива у целом изобиљу света, он ипак остаје подједнако један и сам претставља оваплоћење оне слабости коју види у стварима“¹¹). Кад се начело уздржавања од суда примени на оцењивање социјално-политичког живота, онда би скептичарима морала бити равнодушна и тиранида, зато што они немају разлога да насилништво политичког пустахије и пуστοлова зову злом, јер због свог уздржавања од оцене ствари и дела, он не би смео рећи: политичка и привредна слобода је добра, а тиранида је зло. Та скептичка пасивност уствари је израз отсуства политичких идеала и одражај конвенционализма, који од човека не изискује више него да се прилагођава даним приликама. Док је грађанин у хеленској независној градској држави у служби држави налазио своју најпречу и најсветију дужност и у исти мах највишу моралну мисију коју човек може изабрати, грађанин—скептичар не мари ни за један државни облик, јер је употребом историјске методе дошао до закључка да све политичке установе имају релативну вредност. Он се потуђио од друштвене делатности, и такво потуђење увек се појављује кад један друштвени систем доспе у кризу. Зато се грађанин скептичар повлачи у самање и тишину приватна живота, а област свога рада оставља самовољству насилника који држи власт, као да таласи политичких прохтева и страсти неће продрети и у његово мирно склониште, и као да је свеједно ко и како нешто ради око њега.

Међутим, док су се старији скептичари клонили јавне делатности, на пример Пирон (D. L. IX 64: ἀπραγμοσύνη), позни скептичари изрично истичу нужност сваке врсте животне делатности, нарочито етичке: „Придржавајући се онога што нам се појављује живимо према посматрању живота, јер не можемо бити сабим без *paq̄a*“ (Pyrh. h. I 23). Према томе, и скептичари могу имати дрхтава неспокојства и етичке полете духа. Као њихова догматичка браћа, и они су мислили да живе, и њихова критичка делатност тежила је да нађе јаку основу за једну *философију живоша*. Њихово управљање према појавама или, како су они говорили феноменима, било је довољно као основа њихова етичког држања.

Поред свих слабости својих схватања, скептичари су, уопште, стекли *знајних заслуга за развјијак Философије*, и те заслуге В.

¹¹) Литература: E. Pappenheim *De S. E. librorum numero et ordine*, Berlin 1874 Pr. d. Kölln. Gymn., и *Lebensverhältnisse des S. E.*, Berlin 1875 Pr. d. Kölln. Gymn. L. Haas *Leben des S. E.*, Burghausen 1882 Pr.; C. Hartenstein *Über die Lehren der antiken Skepsis, bes. d. S. E. in Betracht d. Kausalität*, Zeitschr. f. Philos. etc. 93 (1888), 217 ss; M. M. Patrick *S. E. and Greek Scepticism*, Cambr. 1899 Berner Diss. W. Vollgraff *La vie de S. E.*, Rev. d. philos. 26 (1902), 195 ss; E. de Faye *The Influence of Greek Scepticism on Greek and Christian Thought in the First and Second Centuries*, Hibbert Journal, juillet 1924; W. Heintz *Studien zu S. Emp.*, Schr. d. Königsberger Gel. Gesellsch. Sonderreihe II, Halle 1932; K. Janaček *Prolegomena to Sextus Empiricus*, Acta Univ. Palackiana Olomucensis IV. Olomouc 1948; A. Levi *Il concetto del tempo nelle filosofie dell'età ellenistica*, Riv. crit. di Storia della Filos. VI (1951), 209—216.

Брошар приказује овако: „Ако осуђујемо скептицизам, морамо опет признати да је стекао и заслуга и да у понеким питањима има право. Ако се наука напоследку могла умалати, то се догодило стога што је она признала његове главне замерке. Она је с њиме задобила победу, а не толико против њега. Ма шта се могло рећи, скептицизам је био велика школа, која је са своје стране добрим делом унапредила напредак људскога духа; донела је камен за ону грађевину коју је приказивала као немогућу. Мада се чинило супротно, Пирон, Карнеад, Енесидем, Агрипа и многи други стекли су заслуге за људски дух. Наука коју су они отклањали подигла се изнад њих и баш због њих. Стога их може сматрати за своје претходнике. Њихова негативна мисао васкрсла је у делу за које они нису хтели да знају. Поред свега ограничења које морамо прихватити, опет ће непристрасни доцнији нараштаји морати признати да ови силни духови нису своје снаге узалуд напрезали.“¹²⁾

Хеленски скептицизам поново су у XVI-ом веку прихватили и обогатили га нечим својим Мишел де Монтењ и његов ученик Пјер Шарон (1541—1603), затим у XVII-ом веку Џозеф Гленвил (1636—1680) и Пјер Бел (1647—1705), један од највећих скептичара што су икад живели.

Узимајући као ослонац и пример за развитак својих скептичких идеја Секста Емпиричара и Корнелија Агрипу Нетесхајмског, скептичара у Философији и мистичара у Науци, Монтењ у својим *Оћледима* „скида личину и са ствари и с људи“: он побија не само религијски догматизам и лажни антропоцентризам црквеног сватања света него и метафизичке заблуде, које одводе од реалне стварности и у људске односе бездушан фанатизам, који на ломачама спаљује тобожње вештице и врачеве. Човек може само сумњати, тако да се као резултат тражења истине појављује питање: „Шта знам“ (*Que sais-je?*). Поричући метафизичке и уопште спекулативне системе, Монтењ поставља проблем конструисања новог позитивног знања, коме води посматрање, оглед, искуство и трезвеност свакодневног сазнања. Његова сумња има дубљу подлогу: субјективизам коме је извор индивидуализам, јер он каже: „Ја не пишем о својим радњама, него о себи, о својој битности“, а тај индивидуализам, у тежњи да човека ослободи од окова тра-

¹²⁾ Литература о скептицизму уопште: N. Maccoll *The Greek Sceptics from Pyrrho to Sextus*, London and Cambridge 1869; A. Aliotta *Scetticismo antico e moderno*, Piacenza 1903; R. Richter *Der Skeptizismus in der Philosophie I*, Leipzig 1904; V. Brochard *Les sceptiques grecs*, Paris 1923; M. Pohlenz *Das Lebensziel der Skeptiker*, Hermes 39 (1904), 15—29; A. Goedeckemeyer *Geschichte des griech. Skeptizismus*, Leipzig 1905; E. Bevan *Stoics and Sceptics*, Oxford 1913; E. Zeller *Philosophie der Griechen III 1* (1909) 494—546, 600—630, Bd VI (1923) 1—82; H. Krueger *Der Ausgang der antiken Skepsis*, Arch. f. Gesch. d. Philos. 37 (1925), 100—116; H. Meyer *Geschichte der alten Philosophie*, München 1925, 446—465; M. M. Patrick *The Greek Sceptics*, New York Columb. Univ. Pr. 1929; A. Levi *Il problema dell' errore nello scetticismo antico*, Riv. di Filos. 40 (1949), 273—287; M. dal Pra *Lo scetticismo greco*, Milano 1950.

диције и свих спољашњих утицаја и да га постави на његову сопствену подлогу, постаје хуманизам. Јер, кад се човек искрено запита: „Шта знам?“ он неће мислити да само он има право и нико други, него ће бити трпељив, човечан и, често, праведан. — Шарон у својој расправи *О мудросџи* учи да се мудрост састоји у томе да се уздржимо од свог суда, јер је сазнање недокучиво, и да будемо слободни од сваке страсти. — У свом спису *Sceptis scientifica* Гленвил побија механистичко објашњење природе са стајалишта ортодоксног скептицизма. — Својим *Историјским и критичким речником* Пјер Бел је веома утицао на XVIII-и век, тиме што је на једној страни утврдио пут просвећености и материјализму, а на другој, својом критиком догматичко-рационалистичких система, припремио филозофски критицизам).

Београд.

Милош Н. Ђурић.

R É S U M É

M. N. Djurić: LES SCEPTIQUES GRECS

Après avoir, dans son essai scientifique, analysé d'une manière critique le scepticisme helléno-romain, à savoir: 1° celui des premiers sceptiques (Pyrrhon, Timon), 2° le scepticisme des Académies moyenne et nouvelle (Arcésilas, Carnéade) et 3° le scepticisme tardif (Énésidème, Sextus-Empiricus), l'auteur en vient à la conclusion suivante:

Dans l'histoire de la pensée hellénique, le scepticisme existait aussi à l'époque des sophistes. Mais, le génie hellénique avait alors assez de force pour produire Socrate, ce dompteur du doute sophistique, de sorte que Platon et Aristote ont pu, sur un terrain méthodiquement déblayé, bâtir leurs grands systèmes. Néanmoins, le scepticisme helléno-romain est un signe traduisant la faiblesse et la dispersion de l'énergie spirituelle hellénique et de sa puissance créatrice. Tandis que le citoyen de la πόλις indépendante considérait que servir l'État était son devoir le plus important, le plus sacré, et, en même temps, une des plus hautes missions morales que l'homme puisse choisir, — le citoyen sceptique ne tient à aucune forme étatique, puisque la méthode historique l'amène à conclure que toutes les institutions politiques n'ont qu'une valeur relative. Il est devenu étranger à toute activité sociale, et ce désintéressement se manifeste toujours lorsqu'un système social se trouve en crise.

Toutefois, malgré tous ses côtés faibles, le scepticisme hellénique a contribué à l'évolution de l'esprit humain et, par sa critique des systèmes rationalistes dogmatiques, il a frayé le chemin au criticisme philosophique.